

Recht en rechtspraak als een midden

Krakend recht en verhardende moraal

Het is in het recht niet anders dan in huis: als het kraakt heeft dat alles te maken met uitzet en krimp. Van krimp in het recht zou men kunnen spreken als de wet harder en uiteindelijk meedogenloos wordt. *Dura lex, sed lex*, zegt men dan. Daartegenover staat dan de uitzet die tot uitdrukking komt in een zekere ruimte voor de individualiteit en de persoon van degene die met de wet wordt geconfronteerd. Uitzet betekent dat er ruimte is voor een billijke, aan de bijzondere omstandigheden aangepaste juridische beslissing. Wellicht is er zelfs ruimte voor mededogen. De stelling die hier wordt verdedigd is dat het een goed teken is als het recht kraakt zolang dit kraken wordt veroorzaakt door een voortdurend krimpen en uitzetten zoals hier aangeduid. Krakende wagens lopen het langst en dat geldt ook voor het recht. Maar er zijn grenzen. Op een gegeven moment wordt het buigen of barsten.

Waar liggen de grenzen? Deze vraag is actueel geworden, omdat er tekenen zijn dat binnen het hedendaagse publieke debat een zeker evenwicht tussen de algemeenheid van de wet aan de ene kant en het individuele aan de andere kant zoek is. Zo pleit men voor harder optreden en een meedogenloze wetstoepassing, zoals in de sfeer van het strafrecht, waar men voor nogal wat vergrijpen om veel zwaardere straffen vraagt, terwijl men in andere gevallen het justitieoptreden weer te hard vindt, zoals in de sfeer van het vreemdelingenrecht, waar men pleit voor mededogen en een algemeen pardon voor illegalen eist. Verharding aan de ene kant en verzachting – of moet men

spreken over ‘verweking’? – aan de andere kant, het zijn de twee zijden van dezelfde medaille. Het lijkt soms alsof er geen middenweg meer is, als men althans afgaat op publieke uitingen en acties. Het probleem waarvoor hier aandacht wordt gevraagd, heeft alles te maken met de vraag naar die middenweg en het belang daarvan. Krakend recht, maar dan in een positieve betekenis, heeft alles te maken met een gezonde spanningsverhouding tussen de gelding van de wet aan de ene kant en het tegemoetkomen aan het individu aan de andere kant. Een dergelijke spanningsverhouding veronderstelt het bestaan van zoiets als een midden. Het afbrokkelen van zo’n midden, leidt zowel tot verharding als tot verweking. Beide dienen te worden bestreden.

Verharding

Enkele jaren geleden werd de politieke druk om drugskoeriers aan te pakken opgevoerd. Dit leidde tot een grote hoeveelheid aanhoudingen op de luchthaven van Schiphol. Openbaar Ministerie en rechters werden geconfronteerd met een relatief grote hoeveelheid zaken op dit gebied. Extra rechters en officieren moesten hiervoor worden aangetrokken en de celcapaciteit moest aanzienlijk worden vergroot (de laatste 15 jaar is de celcapaciteit meer dan verdrievoudigd). Hoe de grote stroom te verwerken? Afgezien van extra personeel en detentieruimte bestond behoefte aan een stroomlijning van de zaken. Mede in het licht van het ideaal van rechtsgelijkheid, was het noodzakelijk voor OM en rechters om houvast te hebben bij het bepalen van de strafmaat. Behalve het probleem van de strafmaat was er ook nog de kwestie van het bewijs. Wil men iemand voor het misdrijf van drugsmokkel kunnen veroordelen, dan zal moeten worden aangetoond dat deze de opzet had om de drug in te voeren. Veelal zal een koerier zich van de domme houden en aangeven van niets te weten.

Hoe dan opzet te bewijzen? Op beide fronten zie je dat de organisatie komt tot een sterke reductie van de complexiteit van de problematiek. Aan de kant van het juridisch bewijs ziet men dat de notie van opzet vergaand wordt opgerekt. Opzet, men spreekt meestal van voorwaardelijk opzet, wordt aangenomen, als men niet al het mogelijke heeft gedaan om te voorkomen dat er drugs in de bagage terechtkomen. En voor wat betreft de strafmaat is men gaan werken met strakke richtlijnen. Zowel het OM als de rechters gaan uit van een bepaalde hoeveelheid straf per hoeveelheid drugs (per kilo ongeveer een jaar) met een beperkte variatie naar gelang men te maken had met een pakezel (iemand die werd gebruikt of misbruikt door de organisatie), of met een standaard iemand (iemand die een gokje waagde voor het geld) of met iemand die een rol had in de organisatie.

Iets vergelijkbaars speelt binnen de praktijk van het vreemdelingenrecht. Vanwege de omvang van de problemen hier, waarbij het erom gaat de toestroom van en het verlenen van verblijfsvergunningen aan vreemdelingen sterk te beperken, zien we hier een tendens naar een strikt formele toepassing van regelgeving. Naar het oordeel van sommigen wordt hierbij door de rechter de wet zo gehanteerd dat deze zoveel mogelijk tegemoetkomt aan de politieke en bestuurlijke doeleinden, maar in strijd lijkt te komen met belangrijke beginselen van rechtsbescherming.¹ Weliswaar wordt daarbij voldaan aan de eisen van legaliteit, maar de legitimiteit zou nogal eens in het geding zijn. Eenvoudiger uitgedrukt komt het erop neer dat onvoldoende ruimte bestaat of wordt gecreëerd om tot een bevredigende oplossing te komen in schrijnende gevallen.

De hier aangestipte praktijken brengen ons tot de kern van het probleem als het recht te hard wordt. In dat geval komt er teveel nadruk te liggen op algemene regels en is er te weinig ruimte om rekenschap af te leggen van de gevolgen van de toepassing daarvan voor de betrokken personen. Men kan erover twisten of dit in de hier beschreven

gevallen van de drugskoeriers en vreemdelingen aan de orde is, maar de wijze waarop zij binnen het recht worden benaderd, tendeeert in deze richting. Voor de legitimiteit van het recht is het van belang dat de partijen die daarmee worden geconfronteerd in hun individualiteit worden erkend. Dit zal moeten blijken uit het feit dat rekening wordt gehouden met de bijzondere omstandigheden van het geval. Anders gezegd: individuen moeten er toe doen en niet allemaal over één kam worden geschoren. Bij de toepassing van recht, dat deels bestaat uit algemene en daardoor abstracte regels, moet ruimte bestaan voor individuele en concrete omstandigheden. Wellicht is deze kwestie in de lange traditie van het morele en juridisch denken nog wel het scherpst onder woorden gebracht door Aristoteles, waar deze stelt dat er naast de wet zoiets als billijkheid dient te bestaan. Deze billijkheid is een correctie op de wet, doordat ze rekenschap aflegt van het bijzondere en daardoor een (al te) rigide toepassing van regels en beginselen voorkomt.²

Wanneer we naar de praktijken rondom de drugskoeriers en de vreemdelingen kijken, dan is begrijpelijk dat vanwege de grote aantallen en het nijpende karakter van de problematiek een vergaande objectivering van de rechterlijke besluitvorming regels is doorgevoerd. Bekijken we de zaak echter van de billijkheid, dan roept een dergelijke objectivering wel vragen op. De kans voor de verdachte of de klager iets van de specifieke omstandigheden van zijn zaak naar voren te brengen, zijn hem wellicht niet ontnomen, maar het effect ervan op de rechterlijke besluitvorming is wel zeer beperkt geworden. In deze zin kan men spreken van verharding van het recht.

Verzachting

Ik kom nu bij de keerzijde van de hierboven besproken ontwikkeling. Zoals gezegd, is er naast verharding evengoed

sprake van een zekere verzachting van recht. Hiervoor werd in dat verband al kort gerefereerd aan de vergaande uitingen van sympathie in geval van met uitzetting bedreigde illegalen. Niet alleen burgers, maar ook bestuurders gaan daarbij zo ver dat zij zich verzetten tegen legaal optreden door de staat. Maar het verschijnsel van verzachting is breder. Gewezen moet worden op de ontwikkeling waarbij meer aandacht komt voor de emotionele aspecten van de bij een juridisch geschil betrokken partijen. Hierbij kan worden gedacht aan bijvoorbeeld de versterkte aandacht voor de positie van slachtoffers van misdrijven en andere vormen van onrechtmatig handelen. Zoals bekend, is ons strafrecht er niet op ingericht het leed van het slachtoffer te verzachten. Centraal in het strafrecht staat de bescherming van de samenleving als geheel en daarbij draait alles om de verdachte. Het slachtoffer speelt in beginsel geen rol, hooguit als getuige. De laatste decennia is er echter sprake van een zekere kentering, waarbij de positie van het slachtoffer binnen en buiten het geding meer aandacht krijgt. Zo is er de mogelijkheid voor het slachtoffer geschapen om binnen een strafrechtelijke procedure zijn schade (materieel en immaterieel) tot een beperkt bedrag vergoed te krijgen, waardoor hem de gang naar de civiele rechter wordt bespaard.³ Daarnaast zijn er regelingen getroffen waardoor er ook meer mogelijkheden zijn om slachtoffers van misdrijven begeleiding te bieden bij het verwerken van hun leed. De druk om rekenschap af te leggen van het leed van het slachtoffer wordt thans opgevoerd. Zo zou meer ruimte moeten komen voor het slachtoffer om tijdens de procedure zijn stem te laten horen. Gepleit wordt voor een spreekrecht van het slachtoffer en inmiddels is voor de invoering daarvan een wetsontwerp in een vergevorderd stadium. Volgens dit spreekrecht krijgt het slachtoffer de gelegenheid ter zitting een en ander te zeggen over zijn ervaringen en het leed dat hem is aangedaan. De hier genoemde regelingen met betrekking tot het slachtoffer in strafzaken, kunnen worden opgevat als een vorm van er-

kenning van het persoonlijke leed binnen de vanouds afstandelijke procedures.

Er zijn echter nog meer manieren waarop aandacht wordt geschonken aan het persoonlijke leed van slachtoffers. Interessant is bijvoorbeeld wat er gebeurt op het terrein van de zogenoemde alternatieve geschillenoplossing. Rondom het strafrecht is het herstelrecht hiervan een voorbeeld. Eén van de vormen van dit herstelrecht is de 'family conference', waarbij wordt gestreefd naar een verzoening tussen slachtoffer en dader door deze, samen met de betrokken familie, bij elkaar te brengen in een poging onderling begrip te kweken.

De hier aangehaalde voorbeelden kunnen eenvoudig worden aangevuld met andere. Ze moeten duidelijk maken dat er naast een verharding van het recht ook sprake is van een zekere 'verzachting'. Waar vroeger binnen het recht vaak geen of nauwelijks sprake was van erkenning van emoties en persoonlijke aspecten, ziet men dat daarvoor binnen juridische of semi-juridische procedures in toenemende mate ruimte wordt gemaakt. Het gaat hierbij om een tendens die tegenovergesteld is aan de tendens die hiervoor is aangegeven. In plaats van nadruk op de algemeenheid van de wet en een vergaande objectivering van juridische besluitvorming, is hier sprake van een zekere individualisering en subjectivering van de geschiloplossing. Niet het algemeen belang, maar de individuele emoties en gevoelens worden hier voor het voetlicht gebracht. Dat hier sprake is van een brede tendens, kan worden onderbouwd door te verwijzen naar andere gebieden van het recht. Zo wordt momenteel binnen het privaatrecht gewerkt aan een regeling om de zogenoemde affectieschade die mensen oplopen als gevolg van een onrechtmatig handelen door anderen, vergoed te krijgen. Alhoewel we al langer de vergoeding van de zogenoemde immateriële schade kennen (smartengeld), kwamen naaste familieleden die bijvoorbeeld getuige zijn geweest van een ongeval van hun kind niet voor vergoeding van dergelijke schade in aanmer-

king. Inmiddels is hiertoe binnen de rechtspraak wel een mogelijkheid geschapen en wordt eveneens aan een wetsontwerp gewerkt om een en ander wettelijk te verankeren. Een andere indicatie voor verzachting vindt men in de casus van Jeffrey. Jeffrey, een jongetje van 6 jaar, komt voor het eerst met moeder voor een zwemtherapie in het VU-ziekenhuis. Na de les verliest moeder Jeffrey uit het oog. Even later wordt het jongetje bewusteloos in het zwembad aangetroffen. Enige tijd later overlijdt het kind. Moeder start een civiele procedure waarin zij van de rechter vraagt een uitspraak te doen voor recht, waarin deze aangeeft of het ziekenhuis al dan niet juridisch iets kan worden verweten en schuld heeft aan de dood van haar kind. De vrouw hecht aan zo'n uitspraak, omdat het aanwijzen van een schuldige haar zou helpen bij de verwerking van het verlies van haar kind. De rechter weigert überhaupt een uitspraak te doen in deze zaak en verklaart de moeder niet-ontvankelijk. Om een procedure voor de rechter te kunnen voeren, moet de rechter duidelijk maken welk belang men daarbij heeft. In beginsel moet het hierbij gaan om een op geld waardeerbaar belang. Het belang te weten of iemand schuldig is aan de dood van een kind is op zichzelf geen voldoende belang. Bijzonder aan dit geval is niet zozeer dat de moeder met de geschetste claim naar de rechter is gestapt. Wel opvallend zijn de reacties die de weigering van de rechter heeft losgemaakt. Niet alleen leken op het terrein van het recht, maar ook rechtsgeleerden meenden dat de rechter hier een wel zeer beperkte kijk heeft op de rol van het recht en hebben aangegeven dat ook hier het recht een functie zou moeten hebben.⁴

De hier gegeven voorbeelden moeten duidelijk maken dat niet alleen binnen het strafrecht, maar ook binnen het privaatrecht sprake is van een tendens waarbij er een ruimere mogelijkheid bestaat het leed van slachtoffers rechtens te erkennen. Gepleit wordt voor meer compassie. Voor juristen is het duidelijk dat het slachtoffer in opstand is gekomen.⁵

Het recht kraakt. Is dit problematisch? Voordat ik daar meer over kan zeggen, is het goed een poging te wagen te verklaren waar beide tegengestelde tendenzen vandaan komen. In het kort komt mijn antwoord erop neer dat er sprake is van een toenemende spanning tussen het aspect van algemeenheid dat zo karakteristiek is voor rechtsregels en ook morele normen aan de ene kant en de vraag om erkenning en de emotionele lading die daaraan ten grondslag kan liggen aan de kant van individuen aan de andere kant. Binnen de samenleving is er steeds een potentieel aanwezig om deze (onvermijdelijke) spanning beheersbaar te houden. Dat potentieel is te vinden in tal van instellingen en organisaties die als een bemiddelaar tussen dat algemene, objectieve en abstracte en het individuele, subjectieve en concrete optreden. Door een (te) vergaande rationalisering van de samenleving komt deze middelende functie van die instellingen waartoe onder andere de rechtspraak behoort, onder druk te staan. Het gevolg is een mogelijk uiteengaan tussen de normen die de samenleving structuur geven en dat wat individuen waardevol vinden. In dat geval dreigt een verharding aan de ene kant en een verzachting in de zin van sentimentalisering aan de andere kant. Het is niet duidelijk of we echt die kant opgaan. De gebeurtenissen rondom de politicus Fortuyn lijken in die richting te wijzen: zijn optreden en de moord-aanslag op hem maakten een ongekende hoeveelheid sentimentaliteit los in de samenleving en riepen tegelijkertijd een ongekend harde houding wakker bij het publiek die in het politieke discours van vandaag als het gaat om veiligheid, integratie en criminaliteit nog steeds doorklinkt.

In het vervolg van mijn uiteenzetting zal ik iets meer zeggen over die bemiddelende functie van instituties. Aan het eind zal ik terugkomen op enkele van de voorbeelden die ik heb gegeven en die vervolgens kort in het door mij geschetste interpretatiekader plaatsen.

Alsof het om hetzelfde zou gaan, spreekt men heden ten dage over waarden en normen. Van Tongeren heeft er echter op gewezen, dat het goed zou zijn beide begrippen helder te onderscheiden.⁶ Waarden en normen zijn duidelijk verschillend van karakter. Eén verschil is hier bijzonder van belang. Zoals Van Tongeren aangeeft, is kenmerkend voor normen dat ze in zeker opzicht objectief zijn, terwijl waarden eerder subjectief zijn. Normen zijn objectief, omdat ze gedrag voorschrijven en iemand kunnen verplichten tot iets, eventueel tegen zijn zin. Zo kennen we snelheidsnormen die ons verplichten om ons aan een maximumsnelheid te houden, ook al zou ik graag harder gaan dan 120 km p/u. Waarden daarentegen zijn subjectief, omdat daarin iets tot uitdrukking komt dat men belangrijk vindt om na te streven, zonder dat dit goed voor iedereen zou moeten gelden. Zo zou iemand veel waarde kunnen hechten aan een stille leefomgeving, terwijl een ander juist bij de drukte van de stad tot bloei komt.

Waarden en normen verschillen dus van karakter: de norm gebiedt en verbiedt en gaat eventueel in tegen hetgeen het individu belangrijk vindt; de waarde is juist de uitdrukking van dat wat het individu bezighoudt en nastreeft. Men zou ook kunnen zeggen dat de norm het algemene uitdrukt en de waarde het individuele.

Als het gaat om de vraag naar de staat van onze normenstelsels, juridisch en moreel, dan stuiten we hier op een interessante these: is het moderne probleem van krakend recht en verharde moraal niet een probleem van een onbalans tussen waarden en normen? Is het probleem van recht en moraal tegenwoordig niet deels te begrijpen als een probleem van een onevenwichtigheid tussen waarden en normen, tussen het individuele en het algemene?

Is het niet een probleem van deze tijd dat men voortdurend doorschiet naar één van de twee: de kant van de waarden, dan wel de kant van de normen? Wie doorschiet

naar de kant van de waarden en dus ook van het individuele ziet alleen nog maar zijn eigen belang: 'het schone en goede betekent voor mij rust en alles wat deze rust verstoort moet worden bestreden.' Dat er in de wereld meer mensen zijn, met andere waarden, waardoor een zekere onderlinge afstemming en normering noodzakelijk is, wordt dan niet meer onder ogen gezien. Wie doorschiet naar de kant van de normen en het algemene, ziet alleen nog maar de grote achterliggende algemene doelstellingen van de norm en gaat voorbij aan de bijzondere situatie waarin de individuen die onder deze norm vallen, komen te verkeren. Aan de ene kant dreigt zo de waarde te vervluchtigen in een irreële idealiteit, aldus Van Tongeren, en aan de andere kant dreigt de norm te verharden in een uitwendige autoriteit.⁷

Hoe kan die onbalans worden voorkomen? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat beide, waarden en normen, niet geheel uit elkaar groeien, maar op elkaar betrokken blijven? Van Tongeren verwijst hier naar het begrip deugd. De deugd zou hier wellicht een bemiddelende rol kunnen vervullen. Door de deugd kan worden voorkomen dat het individu zijn waarde op de voorgrond stelt met voorbijgaan aan de waarden en belangen van anderen. Die deugd moet er ook voor zorgen dat bij de ontwikkeling en toepassing van normen wordt voorbijgezien aan de bijzondere waarden en belangen van individuen waarop die norm van toepassing is.

De deugd is een midden

Een allereerste voorlopige conclusie is dus, dat als we spreken van krakend recht en verharde moraal, dit twee zijden zijn van dezelfde medaille en dat het probleem iets heeft te maken met het doorschieten naar de norm-, dan wel de waardekant in de samenleving. En als we de uitersten willen vermijden dan komen we uit bij de deugd. Die ligt im-

mers steeds in het midden, aldus Aristoteles. Maar hoe moeten we ons die deugd, dat midden, voorstellen? Hoe kan die deugd in de praktijk van recht en moraal gestalte krijgen? Op deze kwestie wil ik hier nader ingaan. Ik zal me daarbij vooral op de praktijk van het recht concentreren. Dat doe ik niet uit gemakzucht, of omdat de tijd een uitvoerige behandeling van morele praktijken niet toe zou laten. Ik doe dat omdat ik meen dat als het gaat om het zoeken naar bemiddelende praktijken, aan de praktijk van het recht een primaire betekenis toekomt. Dat dit zo is en waarom dit het geval is, hoop ik spoedig duidelijk te maken.

Het probleem van een onbalans tussen waarden en normen is op een interessante manier verwoord door de theoloog en filosoof Gillian Rose. In haar werk neemt Rose uitdrukkelijk stelling tegen een traditie waarin op al te eenvoudige wijze jodendom en christendom tegenover elkaar worden gesteld.⁸ Volgens die traditie zou de joodse moraal gecentreerd zijn rond de notie van de wet, terwijl in het christendom de liefde of genade voorop komt te staan. Beide – wet en liefde – zouden elkaar daarbij uitsluiten. Wie zich door liefde laat leiden, kan niet overweg met de wet. Immers, wie zich laat leiden door het hart, kent geen beperkingen die nu eenmaal inherent zijn aan de wet. De liefde gaat de weg van het contingente, het onvoorspelbare, iets wat in de wet niet kan worden ondergebracht. Als men zich door de zorg om het welzijn van mensen laat leiden, dan kan men toch niet stoppen bij 658 Euro per maand? Rose bestrijdt dit in haar ogen al te simpele beeld van zowel het jodendom en het christendom. Binnen beide religieuze tradities ontwaart zij een zekere spanningsverhouding tussen wet en liefde. Beide zijn niet eenvoudig tot elkaar te herleiden, maar de afstand tussen wet en liefde is evenmin onoverbrugbaar. Rose beschrijft zo een ruimte die bestaat tussen beide elementen, die hen met elkaar verbindt en tegelijkertijd gescheiden houdt. Men zou van een erotische verhouding kunnen spreken. Die ruimte duidt ze

aan met de term midden.⁹ Binnen deze ruimte breekt de aandacht die de liefde vraagt voor de bijzondere omstandigheden van het individu de hardheid van de wet en geeft omgekeerd de wet betekenis aan deze liefde doordat het duidelijk als afzetpunt fungeert. Er is geen liefde zonder wet en geen wet zonder liefde.

Het probleem van de moderne tijd is, volgens Rose, dat dit midden afbrokkelt. Zij spreekt van het gebroken midden. De afbrokkeling van dit midden uit zich onder meer in een zuiver instrumenteel gebruik van de wet aan de ene kant en een voortdurend gefrustreerde zoektocht naar onmiddellijkheid en intimiteit aan de andere kant. Aan de ene kant dus een harde toepassing van de wet, waarbij geen ruimte is om rekenschap te geven van bijzondere, schrijnende gevallen. Aan de andere kant het zoeken naar de intimiteit buiten de harde wereld, waarbij alleen het persoonlijke nog telt. Bij het afbrokkelen van het midden is er echter niet alleen de dreiging dat men in uitersten vervalt, naar de ene dan wel de andere kant: een explosie als het ware. Ook een implosie dreigt, waarbij de beide uiteinden van wet en liefde in elkaar opgaan. Het algemene van de wet en het unieke waarom het in de liefde draait vallen dan op een gegeven moment samen. Dat is het geval zodra het individu van de wet onmiddellijk tegemoetkomt aan de eigen verlangens en wanneer men de wet geheel en al identificeert als een individu in de persoon van een sterke leider. Zo'n sterke persoonlijkheid wordt beschouwd als iemand die de gemeenschap vertegenwoordigt en haar ware aard het beste uitdrukt. Wet en liefde vallen dan samen.

De publieke sfeer

Het idee van een midden als een ruimte tussen het individuele en algemene is in de vorige eeuw wellicht het meest pregnant uitgewerkt door de Duits-Amerikaanse politieke theoreticus Hannah Arendt. Arendt noemt deze ruimte een

publieke ruimte of publieke sfeer.¹⁰ Deze publieke sfeer dient eveneens als een midden te worden opgevat. Het is namelijk een midden tussen het zuiver private van bijvoorbeeld het gezin en het zuiver publieke in de zin van de staat met zijn organen en wetten. Het is een midden tussen een sfeer van intimiteit en geborgenheid die we kennen binnen de familiale situatie en de sfeer van de abstracte overheid waar men verantwoording aflegt tegenover de wet. Tussen de zuivere intimiteit en geborgenheid aan de ene kant en de abstractie van de wet aan de andere kant, ontwaart Arendt in de geschiedenis praktijken waarin tussen beide sferen een bemiddeling tot stand komt. Voor Arendt is die ruimte, die publieke sfeer, de ruimte waarin het bestaan van de mens pas 'echt' betekenis krijgt. Dit heeft alles te maken met het beeld dat Arendt heeft van de menselijke individualiteit. Deze individualiteit komt namelijk pas tot ontwikkeling als men verschijnt aan de anderen. Pas door in contact te treden met andere mensen, is het mogelijk iemand te worden. In dat contact met anderen ontdekt men namelijk waarin men verschilt en dus ook wat er bijzonder is aan jezelf. Kortom, pas tegenover en in vergelijking met de ander ontdekt men zijn eigen uniciteit. Binnen zuivere verhoudingen van intimiteit is er geen aanleiding voor het ontwikkelen van zo'n eigen identiteit. In de zuivere verhouding van de ouder ten opzichte van het kind is er sprake van een onvoorwaardelijke aanvaarding, ongeacht hoe het kind is of wat het doet. Op het niveau van de algemene regelgeving is evenmin sprake van een eigen individualiteit. Voor de wet is eenieder gelijk. Voor zover er daar al sprake is van individualiteit is dat als lid van een bepaalde categorie van individuen. Pas in het midden krijgt men de kans zich te vertonen en zo een eigen individualiteit te ontwikkelen.

Het is de moeite waard om deze publieke ruimte van Arendt als een midden preciezer te bekijken. Een paar aspecten verdienen hierbij de aandacht. In de eerste plaats is er iets te zeggen over wat er in die ruimte gebeurt. Zoals

gezegd, gaat het Arendt om de vraag hoe ons leven betekenis krijgt. Die betekenis is voor Arendt sterk verbonden met de overwinning op de nietigheid en de dood van het menselijke bestaan. Het is de publieke ruimte waarbinnen zo'n overwinning op het nietige en ogenschijnlijk zinloze van het bestaan mogelijk wordt. Binnen deze ruimte krijgt het individuele leven immers de kans om naam te maken en zo voort te leven, ook als hij in biologische zin niet langer bestaat. Exemplarisch is hier voor Arendt de Griekse polis omdat daarbinnen de Grieken de kans kregen om heldendaden te verrichten en zo eeuwige roem konden verwerven. Roem kon men bij de Grieken echter niet alleen verwerven door moed te tonen in een gewapende strijd, maar evenzogoed door te excelleren in een woordenstrijd. De polis moet daarom worden opgevat als ontmoetingsplaats waar men met elkaar de strijd aanbod over tal van zaken, maar dan wel met woorden. Niet voor niets was de polis eerder de plaats van retoren dan van filosofen. De publieke ruimte van Arendt heeft dus alles te maken met het verschijnen aan anderen in een debat of discussie.

Als we over debat en woordenstrijd spreken, komen we vanzelf terecht bij een tweede belangrijk punt, waarbij het gaat om de condities waaronder een publieke ruimte mogelijk wordt. Strijd veronderstelt ten minste twee zaken. In de eerste plaats moeten partijen elkaar serieus nemen, in die zin dat zij het over en weer de moeite waard vinden met de ander de strijd aan te binden. Dat impliceert dat men de wederpartij als gelijke beschouwt. De publieke ruimte zoals Arendt die ziet, is dan ook een plaats waar mensen gelijk worden aan elkaar. Strijd impliceert echter ook dat er verschil is. Waarom zou men immers strijden als er overeenstemming is? En ook dit verschil tussen mensen krijgt binnen de publieke ruimte gestalte. Zo zien we dat de verhouding tussen mensen binnen de publieke sfeer een op het eerste gezicht eigenaardig karakter heeft. Mensen zijn er zowel gelijk als ongelijk. Dit ogenschijnlijk paradoxale karakter van de condities van de publieke sfeer heeft alles

te maken met de centrale notie van de pluraliteit die Arendt ten grondslag legt aan haar notie van politiek. Kenmerkend voor de politieke wereld is dat er 'mensen' zijn en niet slechts 'men'. Hier speelt het individu als individu een rol en niet slechts als vertegenwoordiger van een soort. Juist die pluraliteit maakt dat mensen moeten communiceren waardoor een samenleving mogelijk is. Maar het kan niet genoeg worden benadrukt: samenleving en gemeenschap zijn en blijven een product van een zekere strijd. Denkt men deze weg, hoopt men op een samenleving berustend op zuivere intimiteit, waarin iedereen het met elkaar eens is, dan is er van een menselijke samenleving geen sprake meer. Binnen de publieke sfeer, zoals Arendt die ziet, is een gemeenschap mogelijk, uitsluitend met de erkenning van een onophefbare pluraliteit. Het gaat hier om een gemeenschap, waarbij mensen zowel bij elkaar gebracht alsook van elkaar gescheiden zijn. Zo'n gemeenschap kan men vergelijken met een tafel. Een tafel verbindt mensen die daaraan zitten, maar houdt hen evenzogoed van elkaar gescheiden.¹¹

Het gebroken midden

Zowel Rose als Arendt (en met hen vele anderen) geven aan dat het midden dat ze beschrijven, de publieke sfeer, aan verval onderhevig is. Rose wijt dit verval aan een modernistische zucht naar zekerheid. Vanaf Descartes zou de strategie van ons denken en handelen gericht zijn op het uitbannen van onzekerheid en het bieden van zoveel mogelijk zekerheid. Er zou sprake zijn van een *Quest for Certainty*.¹² Het midden zoals Rose dat opvat sluit echter niet goed aan bij dit zoeken naar zekerheid. Immers, de spanningsverhouding, die kenmerkend is voor dit midden, verwijst naar een ambigue ruimte, waarin men noch een absoluut houvast heeft aan de wet, noch kan afgaan op wat het hart ingeeft.¹³

In de analyse van Arendt wordt de nadruk gelegd op de economie. Onze activiteiten zouden in toenemende mate worden gedomineerd door de activiteit van de arbeid, waarbij in de moderne economie de nadruk ligt op de productie van grote hoeveelheden consumptiegoederen. Deze activiteit van de arbeid wordt in de moderne samenleving zo overheersend, dat andere activiteiten worden verdrongen of een louter afgeleide worden van de economie. Zo verliest de politieke activiteit, met het debatteren en overtuigen als centrale noties, aan zelfstandige betekenis en wordt deze in toenemende mate bestuurlijk en technocratisch opgevat als een instrument om de economie te geleiden en te bevorderen. En voor zover er nog wordt gedebatteerd, wordt deze activiteit bijna onmerkbaar opgezogen door de consumptiecultuur. Kijken we naar de manier waarop het politieke debat wordt gepresenteerd binnen de moderne massamedia, dan lijkt het daar in de eerste plaats niet te gaan om een oproep tot meningsvorming. Voor zover er al wordt gedebatteerd lijkt het eerder te gaan om het bieden van vermaak en daarmee een toevoeging aan de grote hoeveelheid consumptiegoederen die in onze samenleving worden geproduceerd.

Met het afkalven van de publieke sfeer zien we ook nog een ander verschijnsel opkomen. Nu de mogelijkheden om met andere mensen in contact te treden binnen deze sfeer worden verminderd en daardoor ook de formele kaders om anderen, vreemden, tegemoet te treden zijn verarmd, ziet men een versterking van de behoefte aan intieme en sentimentele relaties. Mensen trekken zich terug in de veilige haven van het gezin en intieme vriendschappen. Alhoewel vanuit het moderne individu deze ontwikkeling positief zal worden geïnterpreteerd en als winst ten opzichte van de formele verhoudingen die zo kenmerkend waren voor de periode vóór de jaren zestig van de twintigste eeuw, is er ook sprake van een verlies. Het risico van deze nadruk op sentimentaliteit is immers dat de basis om een gemeenschap te vormen sterk versmalt. Wanneer sen-

timentaliteit en intimiteit de basis worden, dan dreigt het gevaar dat grote groepen waartoe deze sentimenten zich niet uitstrekken, gemakkelijk kunnen worden uitgesloten.

Met het afkalven van de publieke ruimte zien we dus aan de ene kant een toenemende rationalisering van de samenleving, in die zin dat cultuur en politiek steeds meer als een afgeleide van het economische denken en doen worden beschouwd. Aan de andere kant zien we de versterking van de sentimentaliteit en een toenemende behoefte aan broederschap. Beide tendenzen beschouwt Arendt als de twee zijden van dezelfde medaille.¹⁴

Vooraleer ik wat preciezer naar het recht ga kijken, som ik een paar inzichten die we hebben verworven kort op:

- a. Tussen wet en liefde, algemeenheid en individualiteit bestaat een spanningsverhouding.
- b. Om te voorkomen dat deze wordt opgelost doordat men op geheel eenzijdige wijze slechts een van de zijden kiest, is het van belang te onderkennen dat er een ruimte nodig is die tussen beide bemiddelt, een midden dus.
- c. Dit midden zou men kunnen karakteriseren als de publieke ruimte of publieke sfeer zoals Hannah Arendt die heeft beschreven.
- d. Deze publieke sfeer is een midden tussen de intimiteit van de private sfeer en het abstracte van de formele staat.
- e. Centraal in de publieke sfeer staat de discussie, de dialoog, welke zou kunnen worden opgevat als een vreedzame strijd tussen gelijken, met erkenning van hun verschil.
- f. Pluraliteit is dus een centraal kenmerk van de publieke sfeer.
- g. Juist in en door het debat wordt een gemeenschap mogelijk.
- h. Deze gemeenschap kalft af in de moderniteit. De dominantie van de economische activiteit, waardoor de

andere activiteiten, ook de politieke, hun eigen karakter verliezen, is hiervoor een verklaring.

- i. Het gevolg is een rationalisatie van de samenleving aan de ene kant en een sentimentalisering aan de andere kant. Beide zijn zijden van dezelfde medaille en hebben te maken met het verlies aan een gemeenschappelijke wereld.

Rechtspraak als publieke ruimte

Het wordt tijd om terug te keren naar het recht en meer in het bijzonder de plaats waar een deel van de rechtspraak gestalte krijgt: de rechtbank. Men heeft niet veel fantasie nodig om in de rechtbank trekken te ontwaren van datgene wat we hierboven als een publieke ruimte of publieke sfeer hebben aangeduid. In de eerste plaats is het duidelijk dat we daadwerkelijk met een ruimte hebben te maken en wel een fysieke ruimte. De rechtbank is een duidelijk van het dagelijkse, min of meer onoverzichtelijke, leven afgebakende ruimte. Die behoefte aan afbakening kwam al tot uitdrukking in de oude vierschaar, waarbij men door middel van een viertal houten banken (vandaar recht-bank) in een carré te plaatsen een ruimte voor de rechtspraak schiep. Binnen die afgebakende ruimte krijgen alle partijen vervolgens een duidelijk vastgelegde plaats toegewezen. De rechter achter de tafel, de verdachte achter het hekje, de advocaat schuin achter hem. Op deze wijze wordt een nauwkeurige ordening aangebracht in de ruimte om een uiteenzetting tussen partijen mogelijk te maken. Huizinga spreekt in dit verband zelfs van een tovercirkel, een plaats waarbinnen mensen worden afgeschermd van en beschermd tegen de buitenwereld om met elkaar de strijd te kunnen aangaan.¹⁵

De afzondering van het gewone leven komt niet alleen tot uitdrukking in de geordende ruimtelijke inrichting van de rechtbank, maar evenzeer in de wijze waarop de partij-

en zich daarbinnen presenteren. De rechters, advocaten en officieren van justitie hullen zich in toga's en vaak ook dragen ze pruiken. De toga's vormen een beschermende laag tegen de buitenwereld en onttrekken vrijwel alles wat menselijk is aan het zicht. Hier zitten of staan geen mensen van vlees en bloed, maar figuren, spelers. Dat dit zo moet worden begrepen, blijkt onder meer uit de pruik die onder meer Engelse rechters nog dragen. Deze pruik is waarschijnlijk een overblijfsel van het oude masker dat men in vroeger tijden droeg. Van dit masker, *persona*, is ons begrip van persoon afgeleid. En hiermee komen we wellicht tot de kern van de zaak. Juist in deze van de buitenwereld afgeschermd ruimte, met een nauwelijks herkenbaar menselijke kant, waaraan elke intimiteit vreemd lijkt, kan men als persoon naar voren treden. Weliswaar gaat het om een rechtspersoon, maar niettemin krijgt men hier binnen de kunstmatige ruimte van de rechtbank een stem en een positie die niet voor die van anderen onderdoet. Immers, kijkt men verder naar de rituelen van rechtszittingen, dan zal opvallen dat alles erop ingericht is om een gelijkwaardigheid van partijen te waarborgen. Dat geldt zonder meer voor de civiele procedure, waar beide partijen, eiser en gedaagde, een gelijke kans krijgen hun visie naar voren te brengen en op elkaar te reageren. Dat geldt ook in de strafrechtelijke procedure, waar de rechter erop toeziet dat de verdachte niet onder de voet wordt gelopen en zijn rechten worden gewaarborgd tegenover de overheid, hier vertegenwoordigd door het O.M. Kortom, de rechtbank kan worden begrepen als een instelling waar door zowel architectonische als rituele vormgeving een ruimte wordt gecreëerd waarin mensen de mogelijkheid krijgen om op voet van gelijkheid met elkaar in gesprek te raken en hun verschil van mening te etaleren. Het is de tafel die mensen bij elkaar brengt en tegelijkertijd van elkaar gescheiden houdt.

De mogelijkheden die de rechtbank biedt om als een persoon te verschijnen kan worden opgevat als een winst, maar impliceert in zekere zin ook een verlies. Men zal om

als persoon te verschijnen immers zeker voor een deel afstand moeten doen van de levenswerkelijkheid, zoals die vanuit individueel perspectief wordt ervaren. Men verschijnt immers niet 'als zichzelf', maar als rechtspersoon. Maar het is wellicht alleen dankzij deze afstand dat men de mogelijkheid wint om een persoonlijkheid te behouden of te verkrijgen tegenover de andere en wellicht ook tegenover zichzelf.

Wet, individu en erkenning

Waar het nu op aankomt is dat door dit complexe spel van de rechtspraak de voorwaarden worden geschapen om wet en individu op elkaar te betrekken, zonder dat beide in elkaar opgaan. Door de rechtspraak zal het individu (deels) van de levenswerkelijkheid moeten worden losgeweekt om zo via de algemeenheid van de wet betrokken te raken op de anderen. Omgekeerd zal de wet naar de individuen en hun bijzondere omstandigheden moeten worden omgebogen.

Duidelijk onder invloed van het denken van Arendt heeft Ricoeur het als volgt tot uitdrukking gebracht.¹⁶ Waar het volgens hem in de rechtspraak op aankomt, is dat partijen in de eerste plaats uit elkaar worden gehaald om afstand tussen hen te scheppen. Pas als dat is gebeurd, kunnen ze vervolgens weer bij elkaar worden gebracht. Niet in de zin dat ze zich met elkaar verzoenen, of dat ze elkaar over en weer vergeven. Nee, ze komen weer bij elkaar doordat ze ertoe gebracht worden elkaar als gelijken te erkennen op het niveau van het recht. Zoals Ricoeur aangeeft, slaagt de rechtspraak daarin als ook de partij die verliest kan zeggen dat de beslissing niet een daad was van geweld, maar van erkenning. Erkenning voor zover hij ziet dat hij een eerlijke kans heeft gehad om zijn zaak te bepleiten. Langs deze weg is het dus mogelijk om binnen de rechtspraak een erkenning van partijen over en weer tot stand te brengen: een erkenning als rechtsgenoten.¹⁷

Precies dit is ook wat Arendt tot uitdrukking wil brengen, als ze over politieke vriendschap spreekt. Arendt stond kritisch tegenover de notie van broederschap. Zoals deze veelal werd opgevat neigde deze naar een vorm van solidariteit, waarin slechts sentimentele betrokkenheid centraal stond. Niet de intimiteit en de sentimentaliteit van geliefden zijn echter exemplarisch voor een politieke gemeenschap, maar een wederzijdse erkenning op basis van debat, waarbij zowel gelijkheid als onderscheidenheid, pluraliteit dus, centraal staan. Een dergelijke relatie binnen de publieke sfeer noemt Arendt politieke vriendschap. En wat Ricoeur tot uitdrukking brengt in de notie van erkenning, wordt bij Arendt zichtbaar gemaakt wanneer ze spreekt over eerbied. ‘Eerbied is, min of meer zoals de aristotelische *philia politike*, een soort ‘vriendschap’ op afstand, zonder intimiteit; hij betekent achting voor de persoon over de afstand heen die de wereld tussen ons legt ...’¹⁸

Terug naar de praktijk

We hebben gezien dat de instellingen van het recht, zoals de rechtbank, heel wel kunnen worden opgevat als dat wat hierboven is aangegeven met termen als deugd, midden en publieke ruimte. De praktijk van het recht kan worden begrepen als een soort bemiddeling: ze bemiddelt tussen de abstracte wet en het concrete individu en brengt de strijdende partijen tot elkaar, zij het dat steeds een zekere distantie in acht wordt genomen. De praktijk van het recht is een midden, omdat er steeds een spanningsveld blijft bestaan tussen individuen onderling en tussen wet en individu. Het gaat er om die spanning op een aanvaardbare wijze in stand te houden. Van belang is dat er een bepaald evenwicht wordt bereikt. Is dit evenwicht zoek aan het raken?

Als we terugkijken naar het voorbeeld van de drugskoeriers, dan dreigt daar ontegenzeggelijk een onevenwichtigheid. *Lex dura, sed lex* klinkt in de bejegening van koeriers

door. Rechters ervaren dit zelf soms als problematisch. Zo verscheen onlangs in de krant een reportage over rechtspraak waarin onder andere een rechter werd geïnterviewd over winkeldiefstallen door veelplegers. Het ging daarbij om de vraag of de rechter zich voldoende onafhankelijk opstelt tegenover het hardere beleid dat ten aanzien van deze categorie door het OM wordt ontwikkeld. De rechter laat daarover het volgende los. 'Als je steeds dezelfde eis hoort, zeg een maand voor winkeldiefstal door een veelpleger, en je hebt niet de tijd om er zelf over na te denken, dan gaat dat vanzelf.'¹⁹ Problematisch hieraan is volgens diezelfde rechter dat op deze manier niet alleen onnodig hard wordt opgetreden, maar dat er geen ruimte meer wordt gelaten om rekenschap af te leggen van de bijzondere omstandigheden van het geval. Een teken dat de beschreven benadering vanuit richtlijnen door rechters als problematisch wordt ervaren, mag men ook afleiden uit het feit dat men inmiddels is gaan spreken over oriëntatiepunten. Punten in plaats van lijnen dus, waardoor de aanwijzing hoe een zaak moet worden opgelost minder strak is geworden. Men kan er echter niet zeker van zijn, dat, naarmate de druk om te presteren toeneemt, er voldoende veerkracht aanwezig is binnen de rechterlijke macht om weerstand te blijven bieden aan de verharding van het recht in de zin zoals hier aangegeven. Voor wat betreft de vreemdelingenproblematiek moet worden vastgesteld dat vooralsnog wet en individu ver uit elkaar blijven liggen.

Laten we ook kijken naar de kwestie van verzachting. Ontegenzeggelijk is van belang dat er meer ruimte komt binnen het recht voor de erkenning van het slachtoffer, zowel in het strafrecht als in het privaatrecht. Daarbij mag echter niet worden vergeten dat die erkenning slechts binnen een juridische context kan plaatshebben. Niet omdat het recht doel op zich is, maar alleen omdat op die manier een evenwicht kan worden bewaakt tussen het perspectief van het individuele slachtoffer en het perspectief van de wederpartij in het bijzonder en de samenleving meer in het alge-

meen. Neem het slachtoffer in strafzaken. Zolang de verdachte nog niet is veroordeeld zullen de mogelijkheden van het slachtoffer slechts beperkt kunnen zijn in verband met tal van waarborgen voor de verdachte. Er is de presumpctie van onschuld en er is het prerogatief van de overheid om straffen te eisen en op te leggen. Erkenning van het slachtoffer binnen het recht brengt dus met zich mee dat de mogelijkheden om zich te uiten en om erkenning te vragen sterk moeten worden gereguleerd.²⁰ Een confrontatie tussen slachtoffer en dader buiten de rechtspraak om vermindert dit probleem niet. Ook niet als men zoiets als herstelrecht in de plaats zou willen stellen van de traditionele rechtspraak. Geldt immers ook daar niet, net zo goed als in de overheidsrechtspraak, dat een verdachte of dader bepaalde bescherming verdient, waardoor een zekere regulering en daarmee formalisering opnieuw onvermijdelijk is? Het oplossen van geschillen veronderstelt steeds opnieuw dat afstand wordt geschapen tussen partijen. Het is het recht dat hier een onmisbare schakel blijft. De kwestie van de affectieschade in het civiele recht is analoog aan de kwesties die spelen bij het strafrecht. Zonder meer zijn er ook binnen het civiele recht mogelijkheden om dit recht te verzachten, in die zin dat meer ruimte wordt gemaakt voor erkenning van leed van het slachtoffer. Deze erkenning kent echter evengoed zijn grenzen, die niet alleen economisch van aard zijn, maar ook te maken hebben met de interne logica van het recht. Erkenning van het leed van het slachtoffer zal moeten worden ingepast in het stelsel van zowel de inhoudelijke als de procedurele regels van het recht. Wat dit betekent kan worden duidelijk gemaakt aan de hand van het geval van Jeffrey. Binnen de privé-sfeer is het wellicht niet problematisch compassie te tonen met de moeder en daarbij een beschuldigende vinger in de richting van het VU-ziekenhuis te wijzen. Binnen de gerechtelijke procedure geldt echter dat de aangesproken partij de gelegenheid moet krijgen om zich te verweren. In het gegeven geval is het niet ondenkbaar dat deze het eigenschuld-

of medeschuldverweer zou hebben gevoerd. Had de moeder niet zelf Jeffrey in de gaten moeten houden? Het is niet ondenkbaar dat de rechter in de toekomst zich wel wil uitlaten over kwesties als die van Jeffrey en een eventuele schuldige wil aanwijzen, alleen maar om zo te helpen een rouwproces op gang te brengen. Maar binnen de context van het recht moet dan wel worden geaccepteerd dat de aangesproken partij zijn eigen, en mogelijk zeer kritische, verhaal zal inbrengen. Voor de intieme vormen van meeleven, die in familiair verband en binnen de vriendenkring vanzelfsprekend zijn, is binnen het recht maar in beperkte mate ruimte (zo die er überhaupt is).

Deugdelijke instituties en een krakende samenleving

Krakend recht heeft alles te maken met krimp en uitzet, zo werd in het begin gesteld. We hebben gezien dat de spanning binnen deze institutie toeneemt door een verharding (krimp) aan de ene kant en een verzachting (uitzet) aan de andere kant. Aan deze verharding en verzachting zijn grenzen gesteld. Zodra zij niet meer op elkaar betrokken zijn en wet en individu los van elkaar komen te staan, of juist geheel met elkaar gaan samenvallen, dan vervluchtigt mogelijk de samenleving in twee uitersten: een 'uitwendige autoriteit' aan de ene kant waarbij wordt volstaan met een verwijzing naar het algemene van de wet, en een personalisme en sentimentalisme, waarin men terugvalt op het individuele.²¹ Het bij elkaar houden van wet en individu veronderstelt zoiets als een midden. Dit midden houdt een spanningsverhouding tussen wet en individu in stand. Het is door de afbrokkeling van dit midden dat de problemen van verharding en verzachting of 'verweking' ontstaan.

Een studie van het recht is in dit verband interessant, omdat het laat zien hoe aan een dergelijk midden gestalte wordt gegeven.²² Het blijkt te kunnen worden opgevat als

een ruimte, die concreet gestalte krijgt in procedures, rituelen en symbolen. Zo'n ruimte geeft individuen de mogelijkheid en een kans een rol te spelen van betekenis. Daarbij verliezen ze weliswaar iets. Ze kunnen immers niet hun volle individualiteit inbrengen. Maar daar staat tegenover dat ze ook iets winnen: ze worden binnen de institutie als persoon erkend. Zo slagen instituties als die van het recht erin om mensen aan elkaar te binden. Deze binding is niet emotioneel van aard, noch wordt deze door louter dwang van bovenaf tot stand gebracht. De binding komt tot stand op het niveau van het politieke, in de zin van een politieke vriendschap of broederschap.²³

Als het recht kraakt – nu in negatieve zin opgevat – en de moraal verhardt, heeft dat mogelijk alles te maken met het feit dat de instituties er niet meer in slagen tussen mensen onderling een politieke broederschap tot stand te brengen. In dat geval rest slechts dwang aan de ene kant en sentimentaliteit aan de andere kant. Het is uiteraard niet alleen de opdracht van het recht om een publieke sfeer als een midden te scheppen. Ook andere instituties zoals gezin, kerk, school, bedrijf vormen belangrijke schakels in het geheel. Immers, ook hier wordt steeds een ruimte geschapen waarin individuen, tegen de achtergrond van een genormeerde praktijk, een rol van betekenis kunnen spelen. Van belang daarbij is wel dat steeds een balans wordt gezocht tussen het individuele en algemene. Het is niet moeilijk in te zien dat binnen genoemde instituties het vinden van die balans een hachelijke onderneming is. Bij het vinden van die balans spelen deugdzame mensen, deugdzame professionals een belangrijke middelende rol.²⁴ Maar laten we daarbij niet vergeten dat het van belang is dat deze deugdzame mensen kunnen handelen binnen een sfeer waarin op het algemene van 'de wet' kan worden teruggevallen, maar het individu nog steeds een kans heeft. Laat de samenleving kraken.

NOTEN:

- 1 Vgl. T.P Spijkerboer, 'De Afdeling en de rechtsstaat. Het hoger beroep in vreemdelingenzaken', in: *Nederlands Juristenblad*, 2002, p. 2082 e.v.
- 2 'Dit is dus de aard van het billijke: het is een verbetering van de wet, in zoverre die door zijn algemene karakter tekortschiet.' Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1137b25 (Groningen 1999), p 17-171.
- 3 Vgl. de zogenoemde Wet Terwee. Vgl. artikel 51a e.v. Wetboek van Strafvordering.
- 4 Vgl. G. van Maanen (red.), *De rol van het aansprakelijkheidsrecht bij de verwerking van persoonlijk leed*, Den Haag 2003.
- 5 'Het opstandige slachtoffer', *Handelingen van de Nederlandse Juristen Vereniging* (NJV) 2003.
- 6 P. van Tongeren, *Deugdelijk leven, Een inleiding in de deugdenethiek* (Nijmegen 2003), p. 28.
- 7 Van Tongeren, a.w. p. 29.
- 8 G. Rose, *Judaism and Modernity*, Oxford 1993.
- 9 G. Rose, *The Broken Middle*, Oxford 1992.
- 10 H. Arendt, *The Human Condition* (Chicago 1958), hfdst. 11 en v. Nederlandse vertaling: *Vita Activa*, Amsterdam 1994.
- 11 H. Arendt, *Vita Activa*, p. 60.
- 12 St. Toulmin, *Cosmopolis* (Chicago 1990), p. 69 e.v.
- 13 Vgl. Zenon Bankowski, Claire Davis, 'Living in and Out of the Law', in: Peter Oliver e.a. (ed.), *Faith in Law, Essays in Legal Theory* (Oxford 2000), p. 33 e.v.
- 14 Vgl. H. Arendt, 'Over menselijkheid in donkere tijden: gedachten over Lessing', in: H. Arendt, *Politiek in donkere tijden, Essays over vrijheid en vriendschap* (Amsterdam 1999), p. 168.
- 15 J. Huizinga, *Homo Ludens, Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (Haarlem 1938), p. 112.
- 16 P. Ricoeur, *The Just* (Chicago/London 2000), p. 127 e.v.
- 17 P. Ricoeur, a.w., p. 132.
- 18 H. Arendt, *Vita activa*, p. 241.

- 19 *NRC Handelsblad*, zaterdag 4 oktober 2003, p. 27.
- 20 Sommigen menen dan ook dat het spreekrecht eerder kwaad dan goed zal doen.
- 21 Vgl. hierover D. Pessers, *Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer*, Den Haag 2003, (oratie v u Amsterdam).
- 22 Vgl. Eveneens Ton Hol, 'Hannah Arendt: publiek domein, recht en rechtspraak', in: *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*, 3 (2003), p. 205 e.v.
- 23 Vgl. A.T. Kronman, *The lost Lawyer. Failing Ideals of the Legal Profession*, Cambridge (Mass.)/Londen 1993.
- 24 Van Tongeren, a.w., p. 30-31.